

Роман Михальчук

УСНОІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ГОЛОКОСТ ІНСТИТУТУ ВІЗУАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ТА ОСВІТИ ФОНДУ ШОА УНІВЕРСИТЕТУ ПІВДЕННОЇ КАЛІФОРНІЇ (НА ПРИКЛАДІ ГЕНЕРАЛЬНОЇ ОКРУГИ «ВОЛИНЬ-ПОДІЛЛЯ»)

DOI: 10.58407/litopis.250119

© Р. Михальчук, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9313-4830>

Мета роботи: проаналізувати усноісторичні джерела про Голокост колекції Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії (США) на прикладі генеральної округи «Волинь-Поділля», яка під час нацистської окупації (1941–1944 рр.) входила до Райхскомісаріату «Україна». **Методологія дослідження** базується на принципах об'єктивності, науковості, історизму, пошукового, проблемно-історичного, хронологічного методів, а також методах аналізу і систематизації. Провідним став метод усної історії. **Наукова новизна** полягає в тому, що в окремі розвідці проаналізовано інтерв'ю спогадів про Голокост з теренів генеральної округи «Волинь-Поділля» колекції Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії. На основі вибірки із 200 свідчень жертв Голокосту (євреїв), а також тих, хто їх рятував – Праведників народів світу – виокремлено найбільш висвітлені теми в спогадах свідків, а також менш ними згадувані. Реконструйовано специфіку проведення Голокосту в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» на основі спогадів жертв та свідків Голокосту. Уперше введено до наукового обігу групу усних джерел Голокосту з архіву вищезазваної колекції.

Висновки. Усноісторичний проєкт «Люди, які пережили Шоа» став одним із наймасштабніших у контексті дослідження та збереження пам'яті про Голокост. Заснований в 1994 р. з метою фіксації спогадів жертв нацистів, фонд записав на відеоплітку понад 52 тис. інтерв'ю. Із них – 3425 відеоджерел записані в Україні (1995–1999 рр.). В інтерв'ю розкриваються міжнаціональні відносини, насильства під час німецької окупації, антисемітські накази та розпорядження, сегрегація бранців гетто, грабунок жертв Голокосту, опір нацизму, переховування та порятунків, життя після Голокосту тощо. Проаналізована колекція усних свідчень засвідчує її надзвичайно потужний потенціал для вивчення Голокосту. У деяких випадках – це єдині джерела про певну подію, що підтверджує їхню актуальність та значимість.

Ключові слова: усна історія, інтерв'ю, Голокост, свідчення очевидців, Інститут візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії, генеральна округа «Волинь-Поділля».

Усноісторичні джерела посідають усе більш чільне місце в сучасних дослідженнях. Такий вид джерел дає можливість аналізувати досліджувані події з ретроспективи конкретної особистості, у них наявна інформація, яка не відклалася в офіційних задокументованих джерелах. Використання усноісторичних нарацій особливо є актуальним для дослідження травматичних подій ХХ ст., зокрема аналізу тоталітарних практик націонал-соціалізму, Радянського Союзу, Голодомору, Голокосту, Другої світової війни тощо. На сьогодні надзвичайно актуальними є усні свідчення жертв, які потерпіли від російських окупантів після повномасштабного вторгнення в Україну 2022 р.

Серед масштабних проєктів усної історії, що реалізовувалися для дослідження Голокосту з 1994 р., став проєкт фонду історичних відеоматеріалів «Люди, які пережили Шоа», інтерв'ю якого зберігаються в Інституті візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США. Відеоджерела колекції мають потужний потенціал для дослідження нацистської окупації і є надзвичайно цінними для аналізу подій Голокосту в Україні.

Аналіз досліджень і публікацій. Колекцію Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії аналізував куратор цього архіву Кріспін Брукс. На основі систематизації даних він зазначав, що із загальної кількості понад 52 тис. інтерв'ю в Україні з 1995 по 1999 рр. були записані 3425 відеоджерел¹. У ході роботи було про-

¹ Brooks C. Video interviews on Ukraine in the USC Shoah foundation institute's visual history archive. The Holocaust in Ukraine: New sources and perspectives: Conference presentations. Washington: Center for advanced Holocaust studies US Holocaust memorial museum, 2013. P. 18.

індексовано 340 гетто в межах території України, створено перелік свідчень по кожній області. Солідаризуємося з думкою дослідника про те, що ці інтерв'ю не є повністю вичерпним джерелом і до них слід ставитися критично, співставляти з іншими даними. Однак у деяких випадках вони можуть бути єдиним джерелом про певну місцевість. Аналізуючи інтерв'ю колекції на прикладі свідчень циган, дослідник Сміт акцентує на особливостях розповідей різних груп, зокрема, подає відмінності в оповідних традиціях євреїв і циган². Українські дослідники та дослідниці почали активно використовувати свідчення цієї колекції в студіях Голокосту, хоча слід наголосити на ще не повністю реалізований потенціал їх аналізу в дослідженні Голодомору. Анна Ленчовська проаналізувала відеоджерела фонду під призмою вивчення історії ромів України в період окупації³, а Наталія Івчик використала кейси усної історії свідчень з теренів генеральної округи «Волинь-Поділля» у дослідженні про гендерно-мотивоване насильство в часи Голокосту⁴. Роман Михальчук в окремих статтях висвітлював долі врятованих євреїв зі свідчень колекції⁵. Два інтерв'ю ним транскрибовані та опубліковані⁶. Для розуміння специфіки усної історії важливими дослідженнями є напрацювання Тетяни Боряк⁷, Гелінади Грінченко, Ірини Ребрової та Ірини Романової⁸, а з історії Голокосту на досліджуваних теренах – інформаційні видання за редакторством Мартіна Діна⁹, Олександра Круглова¹⁰, праці Романа Михальчука¹¹.

Джерелами дослідження стали 200 усних відеосвідчень колекції Інституту візуальної історії й освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії з теренів генеральної округи «Волинь-Поділля».

Використання усної історії дозволяє збагатити та глибше доповнити базу дослідження, «олюднити історію», дає можливість зрозуміти тло епохи. Пережите індивідуальне минуле допомагає дізнатися про деталі, яких бракує в традиційній історії. У цьому контексті усна історія врівноважує офіційно написану історію з колективним та індивідуальним досвідом. Як зазначає А. Ленчовська, «усна історія дає змогу зберегти як певні історичні факти у сприйнятті конкретної особи, так і її емоції, думки, психологічні реакції на геноцид і переслідування, мотивацію рятування та можливості виживання»¹². За словами Т. Боряк, усна історія – «це ж не тільки “живі” свідчення про минуле – вони виступають засобом подолання травми і, одночасно, олюднення та гуманізації минулого. Завдяки їхньому залученню відбулася зміна методологічних підходів до формування джерельної бази наукових студій певної тематики, зокрема й через надання переваги персональній історії над політичною. Відтак до центру уваги потрапили не державні інституції чи політичні лідери, а конкретна людина як творець минулого»¹³.

Проект фонду історичних відеоматеріалів «Люди, які пережили Шоа» став одним із наймасштабніших усної історії проєктів, що реалізовувався для дослідження та збе-

² Smith St. Audio-visual interviews of Gypsy and Jewish victims of Nazi genocidal policy: reflections on language, memory and narrative culture. *The Holocaust in history and memory*. 2010. Vol. 3. P. 42.

³ Ленчовська А. Відеосвідчення інституту Фонду Шоа як джерело до вивчення та викладання історії ромів України у період 1941–1944 рр. *Голокост і сучасність*. 2009. № 2 (6). С. 114–123.

⁴ Івчик Н. Гендерно-мотивоване насильство у часи Голокосту. *Суспільно-політичні та історичні аспекти розвитку сучасної єврейської громади України: європейський контекст*. Київ: ІПІЕНД ім. Ф. Кураса НАН України, 2022. С. 329–344.

⁵ Михальчук Р. Порятунк євреїв в Мізочі під час Голокосту у свідченнях жертв: відеоджерела Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США. Пам'ять неглітна: Голокост на теренах нашого краю. *Велика Волинь*: Мат. Міжнар. наук.-краєз. конф. (Бердичів, 13–14 вересня 2021 р.). Бердичів, 2021. Вип. 62. С. 226–238; Його ж. Примусова праця в Райху як порятунок (історія виживання рівненської єврейки Марії Берзон). *Historians*. 2017. 17 серпня. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/2260-roman-mikhalschuk-primusova-pratsya-v-rajku-yak-poryatunok-istoriya-vizhivannya-rivnenskoji-evrejki-mariji-berzon>.

⁶ Михальчук Р. Відеосвідчення Праведниці народів світу Марії Мосійчук як джерело вивчення Катастрофи та місцевої історії. *Голокост і сучасність*. 2011. № 2 (10). С. 97–165; Його ж. Свідчення Ісаака Розенבלата як джерело вивчення Голокосту та місцевої історії. *Проблеми історії Голокосту: український вимір*. Дніпро: ПП «Ліра ЛТД», 2023. Вип. 15. С. 60–99.

⁷ Боряк Т. Усна історія Голодомору: до питання про інтерпретацію історичного джерела. *Рукописна та книжкова спадщина України: археограф. дослідж. унікальних арх. та бібл. фондів*. Київ, 2020. Вип. 26. С. 276–290.

⁸ Грінченко Г., Реброва І., Романова Г. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України). *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 172–187.

⁹ Encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-occupied Eastern Europe / Vol. ed. Dean M. Washington: Indiana University Press, 2012. Vol. 2. 1962 p.

¹⁰ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг. / Сост. А. Круглов. Киев: Ин-т иудаики, 2002. 486 с.

¹¹ Михальчук Р. Мізоч: трагічні сторінки історії. 1939–1955. Вид. 2-ге, доповнене. Монографія. Київ: Вид-чий дім «Кондор», 2022. 344 с.; Його ж. Роль єврейської власності в динаміці Голокосту в генеральній округі «Волинь-Поділля»: фокус місцевого неєврейського населення. *Проблеми історії Голокосту: український вимір*. Дніпро: ПП «Ліра ЛТД», 2021. Вип. 13. С. 38–85.

¹² Ленчовська А. Відеосвідчення інституту Фонду Шоа... С. 114.

¹³ Боряк Т. Усна історія Голодомору... С. 280.

реження пам'яті про Голокост. Фонд був заснований режисером Стівеном Спілбергом 1994 р., щоб записати й зберегти спогади тих, хто пережив Голокост, а також спогади інших свідків і жертв нацистських переслідувань. Інтерв'ю проєкту записувалися на відеоплівку в 1994–1999 рр. Більшість із них було взято саме у євреїв як жертв, що пережили Голокост (48361). Також архів має свідчення політичних в'язнів (257), ромів та циган (408), свідків Єгови (83), жертв еugenіки (13), гомосексуалістів. Важливо й те, що в проєкті брали інтерв'ю в тих, хто рятував євреїв та надавав їм допомогу (1115), визволяв концентраційні табори (361), брав участь у військових судах (63). Усього кількість інтерв'ю колекції складає близько 52 тис. свідчень. Вони були записані у 56 країнах світу 32 мовами¹⁴.

На сьогодні інтерв'ю колекції є однією з найбільших у світі бібліотек цифрових відеоматеріалів. Із 1 січня 2006 р. фонд історичних відеоматеріалів «Люди, які пережили Шоа» увійшов до складу факультету літератури, мистецтва та природничих наук університету Південної Каліфорнії, де він одержав назву «Інститут візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії» (USC Shoah foundation institute for visual history and education)¹⁵. Доступ до цього архіву існує в багатьох організаціях у різних країнах світу (зокрема, частково і в Україні). За допомогою комп'ютерного пошуку за каталогізованими та індексованими даними можна віднайти конкретне місце, населений пункт, які цікавлять дослідників.

Свідчення записаних груп доволі різноманітні. Зокрема, оповідні традиції євреїв і циган дуже відрізняються. Зосередженість на писемності, священних текстах і літургії в межах єврейської традиції означала, що євреї передали свою історію та традиції через письмовий текст. Циганські громади передавали свої звичаї та сімейну історію загалом через усну традицію¹⁶. Також важливими є гендерні аспекти свідчень, адже чоловіки та жінки по-різному переживають, запам'ятовують і розповідають про пережиті події¹⁷.

З одного боку, зазначимо, що усноісторичні свідчення мають потужний потенціал для дослідження Голокосту. З іншого – слід пам'ятати, що такі джерела не позбавлені певних недоліків і потребують належної «тріангуляції» (співставлення з іншими типами джерел)¹⁸. Зокрема свідчення жертв Голокосту (євреїв) відзначаються більшою емоційною забарвленістю, ніж оповіді свідків із числа неєврейського населення. Це пояснюється пережитим трагічним досвідом. Зважаючи на тему насильства, історична достовірність такого виду джерел може бути підважена психологічною травмою оповідачів, яка могла вплинути на їхню розповідь.

Що стосується України, то фонд проводив інтерв'ю протягом 1995–1999 рр. У результаті проєкту було записано 3425 інтерв'ю в 268 різних локаціях. Найбільше спогадів в Одесі (544), Києві (359), Вінниці (202), Чернівцях (182), Могилів-Подільському (162) та ін.¹⁹

На момент запису інтерв'ю, що стосувалися теренів України, майже дві третини оповідачів емігрували до різних країн, зокрема до Ізраїлю, Сполучених Штатів тощо. Перша еміграція відбулася одразу після війни, друга – у 1970-х рр., третя – на початку 1990-х рр. Зараз нараховуються 45 різних країн, де було взято інтерв'ю 23 різними мовами²⁰.

Кожне свідчення має свою структуру: охоплює довоєнний, воєнний і повоєнний періоди. Перед проведенням інтерв'ю проводилася підготовча робота – інтерв'юер знайомився з біографією респондента та заповнював опитувальник, де фіксувались особисті дані: дата народження, освіта, досвід перебування в гетто і таборах (якщо такий був), переховування, спротив, спосіб виживання тощо.

Після інтерв'ю зазвичай респонденти показували фотографії як доказ своєї розповіді, представляли членів своєї родини та людей, про яких розповідали. Якщо це були рятівники – часто на фотографіях були зображені врятовані жертви геноциду, і навпаки – врятовані жертви показували своїх рятівників за наявності світлин. Були оповідачі, у яких з різних причин не збереглися фотографії. Під час інтерв'ю в кадрі відео інколи з'являлися інші особи, переважно члени родини. Наприклад, в інтерв'ю свідка Голокосту на Рівненщині Миколи Слободюка наприкінці запису була присутня його сестра – Праведниця народів світу Марія²¹.

¹⁴ Ленчовська А. Відеосвідчення інституту Фонду Шоа... С. 115.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Smith St. Audio-visual interviews of Gypsy and Jewish victims... Р. 42.

¹⁷ Івчик Н. Гендерно-мотивоване насильство у часи Голокосту. С. 330.

¹⁸ Грінченко Г., Реброва І., Романова Г. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках... С. 180.

¹⁹ Brooks C. Video interviews on Ukraine... Р. 32.

²⁰ Ibid. Р. 18.

²¹ USC SFI VHA, Testimony 38669, Nikolai Slobodiuk.

Мотивацією розповісти про події для респондентів було вшанування пам'яті загиблих близьких, бажання засвідчити про злочини, щоб зарадити неповторення їх у майбутньому. Часто відеосвідчення представляють родинний та особистий травматичний досвід переможців. Із цих та інших причин багато боялися або ж відмовлялися говорити про своє минуле, і, як відмічав куратор архіву візуальної історії фонду Шоа Кріспін Брукс, заохочення їх до розмови було серйозною проблемою²².

Щодо специфіки українських свідчень, то вони охоплюють переважно три групи свідків: євреїв, ромів та їхніх рятівників. У середньому кожне українське інтерв'ю триває 2,5 год. Структура хронологічно послідовна: респондент розповідає про своє довоєнне, воєнне та післявоєнне життя. Завдяки цьому розкривалися різноманітні теми, а не лише генотид. Мовами свідчень, які стосуються радянської України до 1939 р., є переважно російська та українська, часто – суржик (русинська – лише свідчення із Закарпаття). Проте відрізняються свідчення з Галичини та Волині. Вони часто записані за кордоном в еміграції, тому поширеними мовами є англійська, іврит, польська, іноді французька або німецька; і лише іноді є російська та українська²³. Наприклад, різноманіття мов можна простежити на прикладі м. Мізоч (сучасна Рівненська обл.). Із шістнадцяти відеосвідчень інтерв'ю про це містечко наявні англійською, українською, російською, іспанською, португальською, чеською, польською мовами та івритом²⁴.

Усні джерела про Голокост генеральної округи «Волинь-Поділля»

Кейсами для нашого дослідження стали свідчення колекції Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії з теренів генеральної округи «Волинь-Поділля» райхскомісаріату «Україна». Вибір цього адміністративного утворення актуалізовано тим, що в роки нацистської окупації тут знаходилися основні інституції РКУ. Місто Рівне було центром райхскомісаріату «Україна». Тут містився Центральний емісійний банк України, німецький Верховний суд, штаб головного інтендантства та господарче управління групи армій «Південь», штаб начальника тилових частин Вермахту в Україні тощо. До складу округи ввійшли терени колишніх Рівненської, Волинської, Кам'янець-Подільської (сучасної Хмельницької), частково Вінницької та Тернопільської областей Української РСР, а також південної частини колишніх Берестейської та Пінської областей Білоруської РСР. З площею 80507,99 км² на 1943 р. вона посідала перше місце в райхскомісаріаті «Україна», а за чисельністю населення – друге. Округа існувала з 1 вересня 1941 р. до 5 лютого 1944 р. Місцем перебування генерального комісара був Брест-Литовський, а згодом – Луцьк²⁵. На окупованих теренах зазначеної округи вірогідно перебувало більше 400 тис. євреїв²⁶. За даними Олександра Круглова, у сер. 1941 р. тут налічувалося близько 350 тис. євреїв разом з біженцями²⁷.

У структурі інтерв'ю проєкту зазначені області представлені досить нерівномірно: у Рівненській області записано 65 інтерв'ю, у Волинській – 6, у Хмельницькій – 77, у Вінницькій – 784, Тернопільській – 34²⁸. Терени сучасних трьох областей повністю входили в генеральну округу «Волинь-Поділля», а двох останніх – частково.

Під час аналізу проблематики ми спиралися на вибірку із 200 свідчень жертв та очевидців Голокосту. Найбільш висвітленими темами стали: (спів)життя різних національностей у міжвоєнний період (передусім українців, поляків, чехів), відносини євреїв з несеєрами, погроми на початку німецького вторгнення, евакуація, біженці від німецької окупації, антисемітські накази та розпорядження, становище євреїв у гетто, пограбування окупантами та цивільними жителями, участь у насильстві проти євреїв, убивство жертв під час масових акцій екстермінації, опір нацизму, перебування в партизанських загонах, переховування у місцевих жителів та відмови в переховуванні, мімікрія, життя після Голокосту в еміграції.

Доволі яскраво в пам'яті жертв зафіксовані спогади про насильство та знущання (під час перебування в гетто, на примусових роботах тощо). Відмітно наявність згадок про «добрих німців», деякі з яких намагалися допомогти євреям та не чинили насильства над місцевими жителями в перші дні окупації. Спогади про них відрізнялися від згадок про «добрих поліцейських», які намагалися вислужитися перед окупантами, тому діяли жорстокіше. У багатьох розповідях озвучувалися психологічні травми оповідачів, отримані внаслідок пережитих жахливих подій. Менш висвітленими були конкретні приклади по-

²² Brooks C. Video interviews on Ukraine... P. 18.

²³ Ibid.

²⁴ Михальчук Р. Порятунк євреїв в Мізочі під час Голокосту... С. 227.

²⁵ Михальчук Р. Роль єврейської власності в динаміці Голокосту... С. 40.

²⁶ Encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945... P. 1316.

²⁷ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев... С. 386.

²⁸ Brooks C. Video interviews on Ukraine... P. 34–35.

карання за переховування євреїв, описи гендерних аспектів злочинів, коли вбивцями виступали жінки, хоча такі були рідко. Різні оцінки євреїв можна зустріти при описі діяльності юденратів (негативні в тому числі).

Голокост як насильство над жертвами базувалася на системі дискримінації. У спогадах євреїв досить широко представлені факти примусу носити спеціальні знаки («зірки Давида»), позбавлення права на пересування, примусова праця, локалізація в гетто тощо. Життя в гетто стало важким випробуванням, яке не всі євреї могли витримати.

За даними Крістіна Брукса, найбільше відомостей про гетто в спогадах, що розміщувалися на теренах Волині та Західного Полісся, наявні про гетто Володимира (51), Луцька (24), Дубна (20), Ялтишківа (19), Рівного (17), Степані (16), Березного (15), Ковеля (15), Кам'янця-Подільського (14), Рокитного (12), Корця (12), Млинова (12), Острога (12), Здолбунова (10), Серників (10). Із 15 вищеназваних кількісно переважають гетто з теренів сучасної Рівненської області. Водночас багато мали лише одну згадку. Наприклад, гетто в Шумську, Тростянці, Вишнівцях, Мельниці, Кременці, Колках, Купичів, Киселині, Деражному, Четвертні та ін. Загалом архів візуальної історії містить відомості про 340 гетто на території сучасної України²⁹.

Яскравим проявом структурного насильства, яке проявилось в гетто, було приречення жертв на голод. Своє голодне життя в гетто Дунаївців один із бранців охарактеризував так: «У гетто життя було моторошно-страшним: воно було голодним»³⁰. Арон Бабух з Володимир-Волинського гетто згадував, що від голоду пухнули люди. Особливо потерпали діти, які не розуміли, чому вони страждають³¹. Намагання знайти їжу могло призвести до смертельного покарання. Відомий випадок про купівлю мізоцькими євреями корови в українця Терентія Парфенюка, за що двох євреїв стратили на шибениці в центрі містечка (українця пошкодували)³². Єврейка Клер Борен зазначала, що для неї, 5-річної дівчинки, під час перебування в гетто ця подія найбільше запам'яталася: «То була публічна страта, декілька людей були страчені, а на грудях у них були таблички. Вже потім я зрозуміла, чи хтось мені пояснив, що то були євреї, яких спіймали на контрабанді їжі до гетто. Я пам'ятаю, як вони висіли там з великим знаком по всіх грудях»³³.

Окупанти широко застосовували безкоштовну працю бранців гетто. Анатолій Бурштейн з гетто Острожця зазначав на непосильних роботах, коли євреїв змушували рити рови, носити важке каміння та прокладати ними дороги³⁴. С. Малинська, перебуваючи в Аннопільському гетто, згадувала, що на очищенні доріг від снігу та роботах на спиртзаводі євреїв конвоювали поліцейські (як українські, так і єврейські)³⁵.

Однак часто важкі роботи поєднувалися з морально-психологічним насильством. Окупанти використовували привід, щоб познущатися над євреями. Наприклад, робітників з гетто Зінькова на шосе змушували переносити каміння з однієї сторони в іншу, б'ючи при цьому нагайками. Деякі не витримували й закінчували життя самогубством³⁶. Ш. Фрадкіна з Дубно, згадуючи про моральне насильство, зазначала: «Скільки туалетів я вичистила. До сих пір мені дурно від цього»³⁷.

Від знущань релігійного характеру страждали єврейські чоловіки, особливо ребе. У численних спогадах зафіксовані обрізання, підпалення борід євреїв, виривання пейсів. Є. Деріш згадувала, як в Острозі зігнали 10 чи 12 літніх людей з бородами, наказали їм лягти на землю, зірвали бороди, а потім німці почали по ним танцювати³⁸. Поширеним був глум над священними книгами євреїв. У Дунаївцях з єврейського кладовища, зі слів І. Кельмановича, забирали мацеві й вимощували ними дорогу³⁹.

Про сексуальне насильство жертвам важко розповідати, тому таких свідчень не дуже багато, тим не менше вони є. Часто вони подаються в завуальованій формі, де можна лише здогадуватися про можливі події. Наприклад, Ш. Фрадкіна з Дубно згадувала, що її сестру «образили», коли вона перебувала в селянина: «Мені розповідали, не знаю, чи достовірно, як її образили. Вона ж була дівчинка. Їй було 16 років»⁴⁰. Г. Ширман зі Старої Рафалівки⁴¹, Є. Левицька з м. Коритниці⁴² конкретно зазначали, що під час окупації німці грабу-

²⁹ Brooks C. Video interviews on Ukraine... P. 44.

³⁰ Івчик Н. Гендерно-мотивоване насильство у часи Голокосту... С. 334.

³¹ USC SFI VHA, Testimony 26557, Aron Baboukh.

³² Михальчук Р. Мізоць: трагічні сторінки історії. 1939–1955. С. 67–68.

³³ USC SFI VHA, Testimony 18572, Claire Boren.

³⁴ USC SFI VHA, Testimony 44907, Anatoliy Burstein.

³⁵ USC SFI VHA, Testimony 41219, Sofia Malinskaia.

³⁶ USC SFI VHA, Testimony 30401, Bronislava Fuks.

³⁷ USC SFI VHA, Testimony 44638, Sheiva Fradkina.

³⁸ USC SFI VHA, Testimony 24776, Evgeniia Derish.

³⁹ USC SFI VHA, Testimony 15814, Ilya Kelmanovich.

⁴⁰ USC SFI VHA, Testimony 44638, Sheiva Fradkina.

⁴¹ USC SFI VHA, Testimony 29420, Grogorii Shirman.

вали та гвалтували євреюк. Щоб не привертати уваги потенційних гвалтівників, батьки Євгенії наказували надягати платки на обличчя⁴³. Однак безправним становищем євреюк скористалися не лише окупанти-німці, а й їхні поплічники – поліцейські, а також цивільні жителі. У гетто Степаня німці та поліцейські гвалтували євреюк. Причому, за розповіддю В. Щетінкової, місцеві жителі показували єврейських дівчат для німців: «Заховатися було неможливо. Вибирали самих великих красавиць», – зазначала В. Щетінкова⁴⁴. Перед акціями вбивства у Володимир-Волинську, за словами А. Бабуха, поліцейські відбирали євреюк і гвалтували перед тим, як їх вбили⁴⁵. Ф. Островська пригадувала, що в Судилкові сусід, який не був поліцейським ще до створення гетто, згвалтував маленьку єврейку⁴⁶.

Аналізуючи поведінку німців та поліцейських, зазначимо про наявність спогадів про них не лише як про вбивць, а й про тих, хто у відповідний момент подав руку допомоги. Розповіді про «добрих німців» часто ґрунтувалися на спогадах початку окупації, коли окупанти не чинили фізичного насильства (воно відбудеться згодом). Були випадки, коли німці намагалися врятувати євреїв різними методами, зокрема попереджали про майбутні розстріли знайомих євреїв (наприклад, у Ратно⁴⁷, Луцьку⁴⁸). Були й такі, що ставали на захист євреїв від інших окупантів. У Кам'янці-Подільському німець, аби врятувати єврейку Анну Гуцол і українця Петра, убив шуцмана, який хотів позбавити пару життя⁴⁹. Подібні описи можна охарактеризувати цитатою зі спогадів В. Драгунець з м. Сарни: «Німці теж були хороші люди»⁵⁰.

У цьому контексті наш аналіз джерел корелюється з результатами досліджень сучасних науковців щодо ролі осіб, які під час Голокосту можуть по-різному поводитися, залежно від ситуації (злочинець ставав рятівником і навпаки). Традиційний підхід до висвітлення ролей у Голокості Рауля Хілберга – триади «вбивця–жертва–спостерігач» – уже давно потребує переосмислення. Тому солідаризуємося з висновками дослідників Ремко Енселя та Євеліена Ганса про те, що в певний момент спостерігач міг перетворитися на злочинця, рятівника чи спільника, а з часом ці ролі теж могли змінюватися залежно від контексту подій⁵¹. Саме такі різнопланові характеристики існували в аналізованих нами свідченнях.

Зазначимо, що згадок про «добрих» німців було більше, ніж про «добрих» поліцейських чи шуцманів, яких загалом зображували жорстокішими. Наприклад, С. Фельдман з Боремеля згадував, як місцева поліція розстріляла його батька з 9 євреями, бо їх вважали комуністами: «Це було два або через три тижні після вторгнення, вони вивезли мого батька та ще дев'ятьох чоловіків в польський костел, і вони розстріляли всіх десятих. І ті, що стріляли, і ті, що арештовували, і ті, що здійснювали ці звірства, – не німці. Це була місцева українська поліція»⁵². Однак загалом більшість злочинців – як німців, так і поліцейських, – залишаються не ідентифікованими, адже оповідачі дуже рідко називали їхні імена.

Убивства під час масових акцій та порятунків відображено в спогадах євреїв, які часто в останні хвилини могли врятуватися. Р. Заїдман з Луцька розповідала, що, коли під час акції стріляли з кулеметів, вона впала в яму: «Що було далі, я не знаю. Я тільки знаю, що вночі, коли відкрила очі, розплющила очі і бачу над собою трупи. Можливо, два шари трупів, може, були на мені. Я не знаю, якими силами я вибралася звідти»⁵³. Таким чином 17-річна єврейка врятувалася. Схожа ситуація була з Мотлом Кольманом з Рівного, коли в листопаді 1941 р. відбувалася акція в Сосонках. Мотл впав поранений в яму, йому вночі вдалося вилізти з ями і врятуватися. Інша стратегія порятунку при розстрілі в тому ж місці була в Марії Берзон. Коли дійшла черга до розстрілу, у вбивць не вистачало куль. Користуючись цією паузою, її із сестрою вдалося втекти з місця розстрілу. Подальша історія порятунку рівненської єврейки була пов'язана з виїздом у Німеччину (Берлін) в якості примусової працівниці⁵⁴.

⁴² USC SFI VHA, Testimony 38823, Evgeniia Levitskaia.

⁴³ USC SFI VHA, Testimony 38823, Evgeniia Levitskaia.

⁴⁴ USC SFI VHA, Testimony 45238, Vera Shchetinkova.

⁴⁵ USC SFI VHA, Testimony 26557, Aron Baboukh.

⁴⁶ USC SFI VHA, Testimony 32781, Faina Ostrovskiaia.

⁴⁷ USC SFI VHA, Testimony 49330, Mikhail Polonetskii.

⁴⁸ USC SFI VHA, Testimony 50672, Rachel' Zaidman.

⁴⁹ USC SFI VHA, Testimony 30280, Petr Gutsol.

⁵⁰ USC SFI VHA, Testimony 45897, Vera Dryganets.

⁵¹ Ensel R., Gans E. The Dutch bystander as non-Jew and implicated subject. *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History*. New York, Oxford, 2019. Vol. 27. P. 113.

⁵² Brooks C. Video interviews on Ukraine... P. 20.

⁵³ USC SFI VHA, Testimony 50672, Rachel' Zaidman.

⁵⁴ USC SFI VHA, Testimony 32954, Mariia Berzon; Михальчук Р. Примусова праця в Райху як порятунок (історія виживання рівненської єврейки Марії Берзон).

Велике значення під час Голокосту мало майно євреїв. Історики наголошують на тому, що Голокост неможливо повністю зрозуміти, доки його не сприйматимуть як найбільшу в сучасній історії кампанію убивчого розкрадання. Жадоба власності, перспектива заволодіти єврейським майном є одними із визначальних рис Голокосту⁵⁵. Грабіж євреїв відбувався протягом усього періоду окупації (контрибуції, реквізиції, націоналізація майна тощо). До грабунку долучилися не лише окупанти, а й місцеві жителі. У Хрінниках сусід євреїв вивозив підводами їхні речі (меблі, подушки, перини), а його брат – поліцейський, що змушував роздягатися євреїв під час розстрілу, – забирав собі їхню одягу. Його дружина відпирала від крові одяг і продавала⁵⁶.

Велике значення матеріальна власність для євреїв мала під час переховування. Коли в Березному українські поліцейські знайшли хлопчика, який переховувався в підвалі, він підкупив їх золотом і таким чином лишився живий⁵⁷. За окрему плату можна було домовитися про переховування. Однак траплялися недобросовісні «рятівники», які не зважали на домовленості. Іда Кац згадувала, як, переховуючись в Балині в диякона Якова, батько дав йому золоту п'ятірку. Той її взяв, але на другий день сказав, щоб вони пішли від нього: «Так, як я не знав, звідки ви взяли, так щоб я не знав, де ви поділися»⁵⁸. Дяк не лише їх вигнав (хоча взяв п'ятірку), але й заявив про них у відповідні органи. Євреї ледве зуміли втекти.

У багатьох випадках релігійні переконання були важливим фактором в порятунку євреїв. Баптистка Л. Павловська, члени сім'ї якої переховували євреїв у Боярці, зазначала: «Мій батько завжди вчив нас і сам вірив, що євреї належать Богу. І ми, євангельські християни, теж були Божим народом. Отже, люди, які прийшли, були нам як брати. Таким чином, ми повинні були переховувати наших братів»⁵⁹. Однак релігійний фактор інколи міг зіграти негативну роль. Клер Борен з Мізоча переховувалася з матір'ю в сім'ї євангелістів. Одного дня ці люди заявили її матері, що Клер оволодів диявол, і її слід вбити чи якось позбавитися. Тому цих людей втікачам прийшлося покинути⁶⁰.

Кілька євреїв, які вижили, були свідками польсько-українського конфлікту 1943–1944 рр. на Волині. Зокрема, історія Ісаака Розенблата була пов'язана з порятунком польською сім'єю, в якій він опинився в розпал «Волинської трагедії». Отже, його рятівників також чекало переслідування: «...вночі їх [поляків] також переслідували, скажімо, так, як євреїв, українці до них погано ставилися». Поляки виїхали до міста, бо там відчували себе в більшій безпеці, а Ісаак виїхати не міг, бо його б швидко ідентифікували. Урешті йому вдалося врятуватися та згодом виїхати в Аргентину⁶¹.

Після порятунку доля багатьох євреїв, які вижили, була пов'язана з еміграцією. Їхні спогади містять інформацію про багато локацій та країн, які вони відвідали, поки остаточно знайшли притулок. Першою країною була Польща, де чимало євреїв знайшли притулок. Однак багато євреїв звідти виїхали до Німеччини та інших країн, бо вважали, що Польща – антисемітська країна. Особливо темпи виїзду збільшилися після погрому у Кельце в 1946 р. Наприклад, мізоцький єврей Меїр Вейтфройд згадував: «Після погрому у Кельце я не чекав навіть години. Тієї ночі я втік, взявши двомісячну дитину та дружину»⁶². А І. Розенблат, дізнавшись про післявоєнні погроми проти євреїв, зазначав: «Мій розум мені підказав: “Ти не повинен залишатися в цій країні”»⁶³.

Часто розповіді щодо пережитих подій стають приводом для рефлексій про власні переживання. Більшою мірою це стосуються спогадів про вбивство та глум над жертвами. Побачене / пережите могло стати причиною психологічної травми. І. Розенблат пережив Голокост у Мізочі. У 1948 р. оселився в Аргентині, але про Голокост рідним та дітям не міг розповідати, адже це було болісно. Урешті, онука вмовила його це зробити. В інтерв'ю він зазначав: «Я знаходжусь у стані сильного стресу, думаючи про те, що сталося з моїми близькими ... Я пропустив це через себе, через свою плоть і кров, але не можу зрозуміти цього, так що я думаю: “Як це може зрозуміти хто-небудь, хто не пережив цього?”»⁶⁴. Меїр Вейтфройд, який виїхав в Ізраїль, згадував, що Голокост вплинув на його фізичне та моральне здоров'я. Уночі він бачив сні про пережите: «Я плачу вночі, я приймаю ліки від нервів. Я дуже нервовий, нерви залишилися, від Голокосту ... Я кричу вночі, коли бачу, як нас оточили в гетто, пройшли той шлях, ті рви, розстріли ... Що залишило-

⁵⁵ Михальчук Р. Роль єврейської власності в динаміці Голокосту... С. 39.

⁵⁶ USC SFI VHA, Testimony 36447, Sofia Andzheikovich.

⁵⁷ USC SFI VHA, Testimony 28085, Shmul' Tantsman.

⁵⁸ USC SFI VHA, Testimony 11210, Ida Kats.

⁵⁹ Brooks C. Video interviews on Ukraine... P. 22.

⁶⁰ USC SFI VHA, Testimony 18572, Claire Boren.

⁶¹ USC SFI VHA, Testimony 38507, Isaac Rozenblat.

⁶² USC SFI VHA, Testimony 38537, Me'ir Veltfroynd.

⁶³ USC SFI VHA, Testimony 38507, Isaac Rozenblat.

⁶⁴ USC SFI VHA, Testimony 38507, Isaac Rozenblat.

ся. Мене з батьками вбито в лісі. Не можу забути»⁶⁵. Травма Голокосту для Джорджа Ганзберга, який оселився в США в 1949 р., проявилася в тому, що вони з дружиною не могли собі дозволити завести дітей. Вони вважали, що таким чином нарікали б дитя на страждання, підгодовуючи антисемітизм: «Навіщо народжувати, щоб нарікати [дитину] на те саме горе знову». Лише через дванадцять років вони наважилися завести дітей⁶⁶. Отже, після пережитого жертви Голокосту отримували психологічні травми, що інколи призводило до недомагань та хвороб.

Отже, усноісторичний проєкт «Люди, які пережили Шоа» став одним із наймасштабніших у контексті дослідження та збереження пам'яті про Голокост. Заснований в 1994 р. з метою збереження спогадів жертв нацистів, фонд записав на відеоплівку понад 52 тис. інтерв'ю. Із них – 3425 відеоджерел були записані в Україні (у 1995–1999 рр.). Українські інтерв'ю мають переважно три групи свідків: євреї, роми та їхні рятівники. У них розкриваються різноманітні теми, не лише Голокост (довоєнне, воєнне, післявоєнне життя). Найбільше висвітленими темами на прикладі генеральної округи «Волинь-Поділля» стали: (спів)життя різних національностей у міжвоєнний період, погроми, насилля та вбивства під час німецької окупації, евакуація, антисемітські накази та розпорядження, сегрегація бранців гетто, грабунок жертв Голокосту, опір нацизму, перебування в партизанських загонах, переховування в місцевих жителів, порятунк, життя після Голокосту в еміграції, психологічна травма жертв тощо.

Інтерв'ю цієї колекції на прикладі теренів генеральної округи «Волинь-Поділля» було вперше проаналізовано в історіографії. На основі 200 свідчень жертв Голокосту (євреїв), а також тих, хто їх рятував, під час дослідження виокремлено найбільш висвітлені теми в спогадах свідків, а також менш ними згадувані. Реконструйовано специфіку проведення Голокосту в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» на основі спогадів євреїв та неєвреїв – жертв та свідків Голокосту. Уперше введено до наукового обігу групу усних джерел Голокосту з архіву вищеназваної колекції. Проаналізований контент усних джерел колекції Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії засвідчує її надзвичайно потужний потенціал для вивчення Голокосту. Як і інші джерела, вони потребують співставлення та перевірки з іншими даними, однак у деяких випадках вони бувають єдиним джерелом про певну подію, що підтверджує їхню актуальність.

References

- Boriak, T. (2020). *Usna istoriia Holodomoru: do pytannia pro interpretatsiiu istorichnoho dzherela* [Oral history of the Holodomor: to the question of the interpretation of a historical source]. *Rukopysna ta knyzhкова spadshchyna Ukrainy – Manuscript and book heritage of Ukraine*, 26, P. 276–290. Kyiv, Ukraine.
- Hrinchenko, H., Rebrova, I., Romanova, H. (2012). *Usna istoriia v postradianskykh doslidnytskykh praktykakh* (na prykladi suchasnykh Biorusii, Rosii ta Ukrainy) [Oral history in post-Soviet research practices (on the example of modern Belarus, Russia and Ukraine)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 4, P. 172–187.
- Ivchuk, N. (2022). *Henderno-motyvovane nasytstvo u chasy Holokostu. Suspilno-politychni ta istorychni aspekty rozvytku suchasnoi yevreiskoi hromady Ukrainy: yevropeyskyi kontekst* [Gender-based violence during the Holocaust. Socio-political and historical aspects of the development of the modern Jewish community of Ukraine: the European context]. Kyiv, Ukraine.
- Kruhlov, A. (Comp.). (2002). *Sboryk dokumentov y materyalov ob unychtozheny natsystamy evreev Ukrainy v 1941–1944 hh.* [Collection of documents and materials on the extermination of the Jews of Ukraine in 1941–1944 by the Nazis]. Kyiv, Ukraine.
- Lenchovska, A. (2009). *Videosvidchennia Instytutu Fondu Shoa yak dzherelo do Vyvchennia ta vykladannia istorii romiv Ukrainy u period 1941–1944 rr.* [Video testimonies of the Shoah foundation institute as a source for studying and teaching the history of the Roma of Ukraine in the period 1941–1944]. *Holokost i suchasnist – The Holocaust and the present*, 2 (6), P. 114–123.
- Mykhalchuk, R. (2011). *Videosvidchennia Pravednytsi narodiv svitu Marii Mosiichuk yak dzherelo vyvchennia Katastrofy ta mistsevoi istorii* [Video testimony of the Righteous among the nations Maria Mosiichuk as a source of studying the Holocaust and local history]. *Holokost i suchasnist – The Holocaust and the present*, 2 (10), P. 97–165.
- Mykhalchuk, R. (2017). *Prymsova pratsia v Raikhu yak poriatunok (istoriia vyzhyvannia rivnenskoï yevreïky Marii Berzon)* [Forced labour in the Reich as salvation (the story of the survival of Maria Berzon, a Jewish woman from Rivne)].
- Mykhalchuk, R. (2021). *Poriatunok yevreiv v Mizochi pid chas Holokostu u svidchenniakh zhertv: video dzherela Instytutu vizualnoi istorii ta osvity fondu Shoa universytetu Pivdennoi Kalifornii v SSHa* [Rescue of Jews in Mizocha during the Holocaust in the testimonies of victims: video sources from the Institute for visual history and education of the Shoah foundation at the university of Southern California in the USA]. *Velyka Volyn – Large Volyn*, 62, P. 226–238. Berdychiv, Ukraine.

⁶⁵ USC SFI VHA, Testimony 38537, Me'ir Veltfroynd.

⁶⁶ USC SFI VHA, Testimony 46431, George Ganzberg.

Mykhalchuk, R. (2021). Rol yevreiskoi vlasnosti v dynamitsi Holokostu v heneralnii okruzi «Volyn-Podillia»: fokus mistsevoho neievreiskoho naselennia [The role of Jewish property in the dynamics of the Holocaust in the Volyn-Podillya general district: the focus of the local non-Jewish population]. *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir – Problems of Holocaust history: the Ukrainian dimension*, 13, P. 38–85. Dnipro, Ukraine.

Mykhalchuk, R. (2022). Mizoch: trahichni storinky istorii. 1939–1955 [Mizoch: tragic pages of history. 1939–1955]. Kyiv, Ukraine.

Mykhalchuk, R. (2023). Svidchennia Isaaka Rozenblata yak dzherelo vyvchennia Holokostu ta mistsevoi istorii [Isaac Rosenblatt's testimony as a source for studying the Holocaust and local history]. *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir – Problems of Holocaust history: the Ukrainian dimension*, 15, P. 60–99. Dnipro, Ukraine.

Михальчук Роман Юрійович – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету (вул. С. Бандери, 12, Рівне, 33000, Україна).

Mykhalchuk Roman – PhD (History), docent, professor of the department of world history, Rivne state humanities university (12 S. Bandera Str., Rivne, Ukraine, 33000).

E-mail: r.mykhalchuk@ukr.net

ORAL HISTORY SOURCES ABOUT THE HOLOCAUST OF THE INSTITUTE FOR VISUAL HISTORY AND EDUCATION OF SHOAH FOUNDATION OF THE UNIVERSITY OF SOUTHERN CALIFORNIA (ON THE EXAMPLE OF THE «VOLYN-PODILLYA» GENERAL DISTRICT)

The purpose of the research is to analyze the Holocaust oral history sources in the collection of the Institute for visual history and education of Shoah foundation of the university of Southern California (USA) based on the example of the «Volyn-Podillya» general district, which during the Nazi occupation (1941–1944) was part of the Reichskommissariat «Ukraine». **The research methodology** is based on the principles of objectivity, scientificity, historicism, investigative, problem-historical, and chronological methods, as well as methods of analysis and systematization. The method of oral history is the leading one. **The scientific novelty** of the research is in the fact that, for the first time in a separate article, the interviews regarding the memories of the Holocaust from the territories of the «Volyn-Podillya» general district from the collection of the Institute for visual history and education of Shoah foundation of the university of Southern California were analyzed. Based on a sample of 200 testimonies of Holocaust victims (Jews) and those who saved them – Righteous among the nations, the research defined the most covered topics in the memories of the witnesses, as well as the ones mentioned less by them. The research revealed the specifics of the Holocaust in the «Volyn-Podillya» general district based on the memories of victims and witnesses of the Holocaust. For the first time, a group of the Holocaust oral sources from the archive of the aforementioned collection was introduced into scientific circulation.

Conclusions. The oral history project «People who survived the Shoah» became one of the largest in the context of research and preservation of the memory of the Holocaust. Founded in 1994 with the aim of preserving the memories of Nazi victims, the foundation recorded more than 52000 interviews on videotape. Of these, 3425 videos were recorded in Ukraine (1995–1999). Interviews reveal cross-ethnic relations, violence and murder during the German occupation, anti-Semitic orders and resolutions, segregation of ghetto prisoners, looting of the Holocaust victims, resistance to Nazism, hiding and rescue, life after the Holocaust, and more. The analyzed collection of oral testimonies proves its extremely powerful potential for the study of the Holocaust. In some cases, these are the only sources about a certain event, which confirms their relevance and significance.

Key words: oral history, interview, Holocaust, eyewitness testimony, the Institute for visual history and education of Shoah foundation of the university of Southern California, «Volyn-Podillya» general district.

Дата подання: 17 липня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 16 грудня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Михальчук, Р. Усноісторичні джерела про Голокост Інституту візуальної історії та освіти Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії (на прикладі Генеральної округи «Волинь-Поділля»). *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 215–223. DOI: 10.58407/litopis.250119.

Цитування за стандартом APA

Mykhalchuk, R. (2025). Usnoistorychni dzherela pro Holokost Instytutu vizualnoi istorii ta osvity Fondu Shoa Universytetu Pivdennoi Kalifornii (na prykladі Heneralnoi okruhy «Volyn-Podillia») [Oral history sources about the Holocaust of the Institute for visual history and education of Shoah foundation of the university of Southern California (on the example of the «Volyn-Podillya» general district)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 215–223. DOI: 10.58407/litopis.250119.